

УДК 331.5+330.3+338.21

DOI: 10.31732/2663-2209-2025-77-22-28

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ У ЦИФРОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Ірина Петрова

Д.е.н, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: IrinaPL@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4206-5403>

SOCIAL MOBILITY IN THE DIGITAL ECONOMY

Iryna Petrova

Doctor of Science(Economics), Professor, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: IrinaPL@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4206-5403>

Анотація. Мобільність робочої сили є однією з рушійних сил ринкової економіки та важливим регулятором ринку праці. За сучасних умов її динаміка, інтенсивність та різноспрямованість значно посилюються. Вагомим фактором впливу на мобільність є цифровізація економіки, внаслідок якої відбуваються істотні зміни у змісті, характері та технологіях трудових і виробничих процесів, формуються нові вимоги до робочої сили, посилюється гнучкість зайнятості та мобільність працівників. Поведінкова модель, орієнтована на стабільну гарантовану зайнятість, змінюється на поведінкову модель мобільного працівника. Цифровізація спричиняє нові тенденції розвитку усіх форм соціальної мобільності, які взаємно переплітаються і взаємодіють між собою. Жодну з них не можна розглядати ізольовано. Метою статті є розкриття змісту соціальної мобільності як взаємопов'язаних пересувань індивідів у різних сферах життя, які призводять до зміни їх соціальної позиції, визначенні її функцій, форм, тенденцій розвитку та формуванні рекомендацій щодо її регулювання.

У світлі зазначених змін у статті удосконалено методологічні підходи до визначення соціальних функцій, вимірів мобільності та її нових тенденцій. Застосовані методи включають наукову абстракцію, аналіз та синтез – при визначенні соціальної мобільності та її складових, кількісно-якісного аналізу – для інтерпретації статистичних та соціологічних даних, системного підходу – для розробки практичних рекомендацій. У статті проаналізовано основні форми (соціальні виміри) мобільності: трудова, освітня, галузева і територіальна, виявлено їх взаємозв'язки та взаємодія. Відповідно до окреслених новітніх тенденцій соціальної мобільності та в розрізі її складових запропоновано актуальні заходи щодо її регулювання. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі викликів та ризиків, які можуть супроводжувати посилення та непередбачувані ефекти соціальної мобільності.

Ключові слова: соціальна мобільність, трудова мобільність, освітня мобільність, ринок праці, гнучка зайнятість, цифровізація економіки.

Формул: 0, **рис.:** 0, **табл.:** 0, **бібл.:** 11.

Abstract. Mobility of workforce is one of the driving forces of a market economy and an important regulator of the labor market. In the current context, its dynamics, intensity and multidirectionality have significantly increased. An important factor influencing mobility is the digitalization of the economy, which causes significant changes in the content, nature and technology of labor and production processes, creates new requirements for the workforce, and promotes employment flexibility and employee mobility. The behavioral model focused on stable guaranteed employment is changing to that of a mobile worker. Digitalization is causing new trends in the development of all forms of social mobility, which are intertwined and interact with each other. None of them can be considered in isolation. The article aims at revealing the content of social mobility as interconnected movements of individuals in different spheres of life, which lead to changes in their social position, defining its functions, forms, development trends and formulating recommendations for its regulation.

In the light of these changes, the article improves methodological approaches to defining social functions, dimensions of mobility and its new trends. The main forms (social dimensions) of mobility are analyzed: labor, educational, sectoral and territorial. The methods used include scientific abstraction, analysis and synthesis in defining social mobility and its components, quantitative and qualitative analysis in interpreting statistical and sociological data, and a systematic approach in developing practical recommendations. In accordance with the latest trends in social mobility and in the context of its components, the author proposes relevant measures for its regulation. Prospects for further research lie in an in-depth analysis of the challenges and risks that may accompany the increasing and unpredictable effects of social mobility.

Keywords: social mobility, labor mobility, educational mobility, labor market, flexible employment, digitalization of the economy.

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 11

Постановка проблеми. В епоху глобальних динамічних змін виникають

нові тенденції у мобільності населення, які впливають на усі сторони життєдіяльності

суспільства. Мобільність стає багатовимірним явищем, що трансформує поведінкові моделі, розраховані на стабільну зайнятість, в моделі, орієнтовані на гнучку, гібридну роботу, без прив'язки не тільки до свого робочого місця, але й до місця проживання. Нові форми і сфери зайнятості, зміни у змісті і характері праці, висхідний попит на висококваліфіковану робочу силу обумовлюють посилення освітньої мобільності, яка може комбінуватися з трудовою, галузевою, територіальною та житловою. Внаслідок такого переплетіння акцент зміщується у бік більш широкого поняття – соціальної мобільності, яка охоплює всі взаємопов'язані пересування індивідів за різними траєкторіями. На динаміку та інтенсивність мобільності визначальний вплив чинить цифровізація економіки, яка зумовлює радикальні структурні, а через них і територіальні зрушення. Зазначені тенденції супроводжуються певними соціально-економічними наслідками як для окремих індивідів, так і суспільства загалом. У зв'язку з цим необхідні заходи регулювання різноманітних і різновекторних соціальних переміщень населення з метою забезпечення балансу між гнучкістю і стабільністю системи людських ресурсів країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж тривалого часу мобільність працівників є об'єктом науково-прикладних досліджень. Вченими визначено зміст і тенденції трудової мобільності, стратегії адаптації працівників до кризових умов, переконливо доведено роль трудової мобільності як чинника соціально-економічного розвитку країни, обґрунтовано перспективи її розвитку (Личковська М.Р. (2018); Петрова І.Л. (2023); Гетьманцева Н.Д. (2024)). Грунтовний розгляд просторової мобільності представлено в монографії М. Біль (2018). Радіонова Н. і Швидун Л. (2023) розробили підхід до освітньої мобільності як комунікації та засобу трансляції культурних кодів. Погоджуємося з тим, що у темпоральних рамках пізнього модерну і цифрових

технологій формується безпосередній взаємозв'язок освітньої мобільності та інтеркультурної комунікації.

Роль цифрових технологій полягає не лише у створенні віртуальної освітньої мобільності. Їх поява і швидке розповсюдження багатогранно вплинули на систему соціально-трудова відносин, ринку праці та економіку в цілому. Соціально-трудова розвиток у ХХІ столітті стикнувся з новими можливостями та нечуваними викликами, визначеними в роботі Колота А.М. та Герасименко О.О. (2019). Утворилася модель цифрової економіки, яка, на думку Радіонової І. та Акулова О. (2023), складається з трьох суб-секторів: «технологічне ядро» у формі ІКТ-сектору, сектор «е-поясу продуктів кінцевого споживання» та сектору «інфраструктури публічного управління». Цифрова економіка змінює сам концепт соціальної мобільності працівників: її роль, функції, виміри, можливості впливу на її розвиток. Актуальність дослідження цього феномену обумовили мету цього дослідження.

Формулювання цілей статті. Мета роботи: сформулювати підходи до визначення соціальної мобільності, її основних вимірів і нових тенденцій у цифровій економіці та запропонувати можливі напрями її регулювання.

Для досягнення мети було використано методи наукової абстракції і монографічного аналізу – для визначення базових понять теми; аналізу і синтезу та інтегрального підходу – для розкриття змісту соціальної мобільності; факторного аналізу – для оцінювання впливу цифровізації економіки на соціальну мобільність; кількісно-якісного аналізу – для виявлення тенденції розвитку соціальної мобільності у цифровій економіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобільність робочої сили є важливим регулятором ринкової економіки загалом і ринку праці зокрема. З економічної точки зору, вона сприяє раціональному розподілу робочої сили, вирішенню проблеми її дефіциту або

надлишку, забезпеченню підприємств необхідними ресурсами, підвищенню ефективності виробництва. Завдяки мобільності покращується структура і підвищується ефективність зайнятості населення, балансується попит і пропозиція праці, збільшуються доходи працівників.

У соціальному аспекті мобільність забезпечує повніше задоволення потреб працівників у сфері та способах прикладання своєї праці, розвиток професійних та особистісних якостей, розширює можливості самореалізації. В результаті удосконалюється соціальна структура суспільства. Очевидною є соціально-психологічна роль мобільності робочої сили, яка проявляється у зниженні соціально-психологічної напруженості на підприємствах і в суспільстві.

На наш погляд, необхідно акцентувати на нових функціях мобільності: соціо-культурній та інноваційній. Соціо-культурна функція мобільності виявляється в обміні і розповсюдженні культурних цінностей, створенні нових поведінкових моделей, формуванні різноманітного крос-культурного ландшафту. Досвід між- і транснаціональних компаній підтверджує здебільшого позитивний вплив співробітництва працівників різних країн, хоча і не виключені суперечності, що виникають через нерозуміння або несприйняття норм і паттернів іншої культури. З поглибленням глобалізації і збільшенням інтенсивності та радіусу міграційних потоків культурний вимір мобільності набуватиме усе більшого значення.

Нарешті, ще одним ракурсом бачення мобільності є інноваційний. В епоху цифрових технологій формується цифрова зайнятість, інноваційний працівник, для якого характерна мобільність у різних формах. Це постійне оновлення змісту праці, повсякденне виникнення нестандартних завдань, набуття нових навичок і оволодіння новими знаннями. Робоче місце таких працівників є гнучким, робота гібридною, а продукт праці неодмінно має елементи нового.

Мобільність має різні види та форми, сукупно представлених у соціальних переміщеннях, різних за обсягом, інтенсивністю та напрямками, які за сучасних умов відбуваються переважно одночасно і у взаємозв'язку. На наш погляд, це обумовлює необхідність зміни методологічного підходу до трактування поняття мобільності. По-перше, треба перейти від розгляду ізольованих видів та форм до її цілісного осмислення як соціальної мобільності, у межах якої всі її види та форми знаходяться у взаємодії та взаємозалежності, утворюючи переплетіння різноманітних та різновекторних рухів робочої сили. Спільним між ними є зміна соціальної позиції індивіда внаслідок мобільності. Соціальна мобільність у будь-якій своїй формі може бути двох типів - вертикальною і горизонтальною. У першому випадку соціальний статус людини зміниться, тоді як у другому - залишиться попереднім. Крім того, розрізняється висхідна та низхідна мобільність, які означають відповідні пересування працівників по вертикальній траєкторії. В економічній перспективі доцільно виокремити такі форми мобільності, як трудова, освітня, галузева (структурна), територіальна і житлова, які можуть відбуватися паралельно. Їх також можна трактувати як різні соціальні виміри мобільності. Механізмом мобільності є соціальні фільтри та соціальні ліфти.

З огляду на це, соціальну мобільність можна визначити як взаємопов'язані пересування індивідів у різних сферах життя, які призводять до зміни їх соціальної позиції в групі, організації, суспільстві.

По-друге, методологічний підхід має включати комплексний аналіз кожної окремої форми соціальної мобільності в єдності з усіма супутніми формами.

Так, трудова мобільність розглядається фахівцями як готовність і здатність людських ресурсів до зміни свого робочого місця, рівня кваліфікації, професії, сфери та умов прикладання своїх зусиль, а також як форма руху людських

ресурсів, що може здійснюватися в територіальному та галузевому (Личковська М.Р. (2018); Петрова І.Л. (2023)). Здебільшого трудова мобільність передбачає зміну робочого місця працівника, зі зміною професії або в межах однієї професії. Проте ця мобільність може реалізуватися і в рамках того ж робочого місця при переході працівника до нових завдань і функцій, розширенні та збагаченні змісту праці. У сучасних реаліях трудова мобільність є нерозривно пов'язаною з іншими її вимірами, посідаючи місце осереддя соціальної мобільності. За умов стрімких технологічних зрушень, трансформації змісту і навіть концепції праці трудова мобільність потребує оновлення знань, що здійснюється у процесах освітньої мобільності. Взаємозв'язок трудової і освітньої мобільності відображує взаємодію ринку праці та освітніх послуг. Отримавши нові знання і розвинувши компетентності, працівник може радикально змінити сферу прикладання своїх зусиль і перейти до іншого виду економічної діяльності (структурна, галузева) мобільність. Водночас трудова мобільність може супроводжуватися зміною місця проживання (територіальна і житлова мобільність). З трудовою мобільністю пов'язана і мобільність зайнятості, а саме зміна статусу зайнятості: переходи між статусами занятості, незайнятості, самозайнятості та безробіття.

Відтак, трудова мобільність тісно переплітається практично з усіма формами мобільності і, з точки зору впливу на життєдіяльність людини і суспільства, відіграє вирішальну роль в цілісній структурі соціальної мобільності.

Провідним фактором впливу на соціальну мобільність є поява і швидке розповсюдження цифрових технологій. Завдяки суцільній цифровізації в системі соціальної мобільності відбуваються кардинальні зміни:

-у сфері праці спостерігається відмирання старих професій, методів та засобів праці і поява нових їх видів, змінюються поняття робочого місця, яке

стає гнучким, роботи, яка стає гібридною, зайнятості, яка набуває нестандартних форм.

Активізуються переходи між статусами зайнятості, зокрема зростає самозайнятість.

Згідно із даними сервісу «Opendatabot», в Україні стає більш поширеною самозайнятість (Понад 300 тисяч нових ФОПів відкрилося у 2023 році. Опендатабот (2023)). Так, у 2023 р. було відкрито понад 300 тис. нових ФОПів (кількість нових бізнесів перевищила показники 2021 р. на 7 %), тоді як нових компаній відкрито на третину менше, ніж у 2021 р. Але заснування нових бізнесів все ж сприяло збільшенню робочих місць. За кількістю нових підприємців та компаній лідерами минулого року стали м. Київ, Дніпропетровська та Львівська області, на які припадає майже половина реєстрацій нових справ;

-виникають нові форми трудової мобільності: switching (зміна основної діяльності); інтернаціональна праця; проєктна діяльність, фріланс, творча робота (Петрова І.Л. (2023));

-розвивається освітня мобільність, у тому числі віртуальна [5], дистанційне навчання і навчання впродовж життя, взаємно поєднуються різноманітні форми формальної, неформальної та інформальної освіти, підвищується роль інвестицій бізнесу у людський капітал: reskilling і upskilling, відповідно до потреб робочих місць;

-збільшується зайнятість у сфері послуг та креативних індустріях, зростає вміст ІКТ-технологій в усіх секторах цифрової економіки.

Так, у 2010–2019 рр. загальна чисельність зайнятого населення України скоротилася на 18,2%, тоді як у галузях креативної економіки відбувався приріст робочої сили. Частка зайнятих у них зросла з 4,36 до 5,51%, а безпосередньо у креативних індустріях – з 1,21 до 2,12%. Найбільша чисельність зайнятих спостерігалася в ІТ – 191,2 тис. осіб (20,9% від усіх зайнятих у креативній економіці). В архітектурі та інжинірингу було зайнято 84,7 тис. осіб, або 9,3%, у деревообробці –

70,1 тис. осіб, або 7,7%, виробництві одягу – 68,8 тис. осіб, або 7,5%, у наданні інформаційних послуг – 59,0 тис. осіб, або 6,5%), виробництві меблів – 56,3 тис. осіб, або 6,2%, в освіті – 41,1 тис. осіб, або 4,5%. Упродовж 2010–2019 рр. Кількість зайнятих в ІТ України зросла у майже 3,8 рази – з 50,8 тис. осіб до 191,2 тис. осіб, у тому числі в комп'ютерному програмуванні – з 28,1 тис. осіб до 146,8 тис. осіб (Галасюк В. та ін. (2021));

-внаслідок утворення центрів тяжіння відбувається перелив робочої сили, що в поєднанні зі зміною місця проживання посилює внутрішню та зовнішню міграцію.

Україна стикнулася з надвисокими міграційними хвилями, спровокованими російсько-українською війною. У червні 2023 року за кордоном перебувало 8 млн 177 тис. громадян України, тобто близько 20% населення нашої держави до 24 лютого 2022 року. Кількісно це можна порівняти з депопуляцією за всі роки незалежності з 1991 року до 24 лютого 2022 року, коли населення України скоротилося на понад 8 млн. осіб Через повномасштабне вторгнення Росії за кордоном перебуває близько 20% українців (Кількість українців та їх міграція за кордон через війну: дослідження Громадянської мережі ОПОРА).

Співвідношення між різними формами соціальної мобільності можна оцінити за результатами репрезентативного дослідження, проведеного Центром Разумкова (Якименко, Ю. (ред.) (2024)). Про трудову мобільність свідчить готовність опитаних змінити професію задля того, щоб знайти роботу. Серед чоловіків виявилось 34% готових змінити професію, тоді як серед жінок, відповідно, - 38%. Освітня мобільність характеризується готовністю пройти перепідготовку для перекваліфікації та отримання нових навичок з метою знайти роботу. 51,7% чоловіків та 56,6% жінок готові на це. Також 46,2% чоловіків і 51,6% жінок готові додатково навчатися, а 38,7% чоловіків і 49,9% жінок – навіть вивчити іноземну мову. Що до територіальної мобільності, то

працювати в іншій країні готові 25,6% чоловіків і 32,1% жінок; працювати в іншому населеному пункті в межах свого регіону, відповідно, 25,1% і 32,3%; працювати в іншому регіоні України готові 19,7% чоловіків і 27,2% жінок. Відтак, готовність до освітньої мобільності перевищувала готовність до зміни професії та, ще більше, - до трудової міграції.

Отримані дані та виявлені за їх допомогою тенденції важливо враховувати при розробці заходів щодо регулювання соціальної мобільності. Оскільки базовими функціями соціальної мобільності, як зазначалося вище, є економічна, соціальна, інноваційна та культурна, то і заходи щодо сприяння їх мають охоплювати відповідні напрями.

Важливо зазначити, такі заходи мають бути комплексними і конгруентними. Крім того, регулювання соціальної мобільності потребує надійної правової основи.

Економічний напрям передбачає насамперед відновлення зруйнованої під час війни економіки, розвиток бізнес-середовища, модернізацію і збереження робочих місць, формування раціональних регіональних, міжрегіональних та міжнародних господарських зв'язків. З іншого боку, потрібні інвестиції в людський капітал, підвищення адаптивності та конкурентоспроможності робочої сили, сприяння освітній мобільності. Акцентом соціальної політики має стати інклюзивний ринок праці, який зможе інтегрувати усі категорії населення у трудову сферу: представників різних поколінь, зокрема молоді та осіб пенсійного віку, внутрішньо переміщених осіб, зовнішніх мігрантів. Необхідно істотно підвищити ефективність заходів політики доходів та соціального забезпечення у напрямку досягнення європейських стандартів у цій сфері. Беззаперечним є факт, що вищий рівень заробітних плат є і буде залишатися головним стимулятором міграції. Для повернення працівників у відновлювані райони потрібно продумувати заходи забезпечення житлом.

Для реалізації інноваційної функції соціальної мобільності треба створювати усі умови для поширення цифрових технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства, активно підтримувати підприємництво і самозайнятість, розвивати індустріальні центри і парки, інноваційну інфраструктуру, стимулювати іноземні інвестиції у точки росту української економіки. Важливу роль відіграють заходи забезпечення нових форм зайнятості, створення широких можливостей для розвитку творчості, підтримки креативних індустрій.

Варто наголосити на культурному аспекті соціальної мобільності. Позитивні та негативні культурні паттерни є важливим фактором міграційних рішень. В українському суспільстві має стати пріоритетом формування здорової толерантної культури, в якій індивіди та соціальні групи можуть вільно розкривати свої найкращі якості.

Правовою основою регулювання соціальної мобільності є законодавство України про працю. У проєкті Закону «Про працю», розробленому Мінекономіки України, містяться положення щодо унормування дистанційної зайнятості, домашньої та надомної роботи (ст. 26–28), що сприяє рухливості робочої сили. Згідно зі ст. 21 з урахуванням особливостей організації роботи та її змісту, Трудові договори стають більш гнучкими, вони можуть бути безстроковими або строковими, стосуватися роботи домашньої чи учнівської, а також передбачати умови щодо роботи з нефіксованим робочим часом, дистанційної чи надомної (ст. 21). Працівник має право укладати трудові договори з одним або одночасно із декількома роботодавцями, якщо інше не передбачене законодавством або трудовим договором (ст. 18). Гнучкість і мобільність робочої сили підвищується в результаті спрощення умов і процедур входу до системи правовідносин із роботодавцем. Також змінилася процедура звільнення, що може відбуватися з ініціативи як працівника, так і роботодавця. З іншого

боку, постійно удосконалюється міграційне законодавство. Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо застосування праці іноземців та осіб без громадянства в Україні і надання послуг з посередництва у працевлаштуванні за кордоном» (проєкт № 5795) спрощує механізм застосування українськими роботодавцями праці іноземців, а також лібералізуються процедури працевлаштування українських громадян за кордоном. Завдяки цим важелям процеси соціальних пересувань можуть суттєво прискорюватися.

Висновки. В умовах цифровізації соціальна мобільність отримує нові імпульси розвитку. В результаті радикальних змін у змісті, характері та технологіях відбувається трансформація трудової поведінки – від моделі, орієнтованої на гарантовану і стабільну зайнятість, до поведінкової моделі мобільного працівника. Соціальні пересування стають масовими, багатовекторними і багатовимірними. Кожна форма мобільності існує не ізольовано, а у переплетінні з іншими її вимірами. Основними з них є трудова, освітня, галузева і територіальна мобільність. Найвагоміший вплив на динаміку, інтенсивність і напрями соціальних пересувань чинять процеси цифровізації.

На основі аналізу статистичних даних і даних соціологічних обстежень виявлено, що ступінь готовності населення усіх вікових груп до освітньої мобільності вище, ніж до зміни професії або до трудової міграції. Відповідно до ролі та функцій соціальної мобільності (економічної, соціальної, соціо-культурної та інноваційної) запропоновано заходи її регулювання, ключовими з яких є відновлення економіки, збереження робочих місць і створення нових у високотехнологічних сегментах, сприяння освітній мобільності, вирішення проблем соціального захисту і соціального забезпечення населення.

Література:

1. Личковська М.Р. (2018) Сутність та тенденції формування трудової мобільності: національні проблеми. *Економіка і суспільство*, 18, 667-673. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-93>
2. Петрова, І.Л. Креативність і мобільність як стратегічні орієнтири розвитку людських ресурсів. Петрова, І.Л. & Близнюк, В.В. (ред.) (2023). *Мобільність робочої сили України: тенденції та перспективи*: колективна монографія (с. 212-221). Київ: ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України». URL: <https://drive.google.com/file/d/1eOGHzwohwV0fpUx1hWX05FISatujgzc5/view>
3. Біль, М. (2018) *Просторова мобільність населення: теорія, методологія, практика*: монографія. Львів: ПАІС.
4. Гетьманцева, Н.Д. (2024) Трудова мобільність як чинник соціально-економічного розвитку країни. *Юридичний науковий електронний журнал*, 5, 236-239. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/55>
5. Радіонова, Н., & Швидун Л. (2023). Освітня мобільність як комунікація: локальний український досвід у темпоральних рамках модерну. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 49, 111-117. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.14>
6. Колот, А. М. & Герасименко, О.О. (2019). Соціально-трудова мобільність в XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 97-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2019_1_9.
7. Радіонова, І., & Акулов, О. (2023). Ідентифікація категорії «цифрова економіка» в теоретичній та прикладній економіці. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2(70), 9-20. doi: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-9-20>
8. Понад 300 тисяч нових ФОПів відкрилося у 2023 році. Оpendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analitics/foponomics-2023-12>
9. Галасюк, В. & Гужва, І. & Серебрянська, Д. & Іванов, Є. & Комендо, І., & Митник О. *Креативна економіка: нова економічна епоха XXI ст. Концепт креативної економіки. Глобальні тренди. Потенціал та перспективи розвитку креативної економіки* (с. 31-68) URL: https://creativeconomy.center/wpcontent/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf
10. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну: дослідження Громадянської мережі ОПОРА (2023). URL: <https://www.oporaua.org/viyana/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>
11. Якименко, Ю. (ред.) (2024) *Трудові ресурси для повоєнного відновлення України: стан, проблеми, шляхи розв'язання*. Київ: Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/10/16/2024-Pyshchulina-TRUDJVI-RESURS-UKR-SAIT.pdf>